

GRANSKNINGAR

Det armeniska folkmordets skugga

Vahagn Avedian, *Knowledge and Acknowledgement in the Politics of Memory of the Armenian Genocide*, 304 s., London and New York, Routledge 2019.

ETT VÄXANDE OMRÅDE inom historieforskningen gäller minnespolitiken, det vill säga på vilket sätt avgörande händelser i olika folks historia bevaras i det kollektiva minnet. Det gäller inte minst omvälvande händelser som folkmord, där inte minst offren och deras efterkommande har ett intresse att bevara minnet av tragedin och använda det för olika syften.

Knowledge and Acknowledgement är en lätt bearbetning av Vahagn Avedians doktorsavhandling i historia, vilken godkändes vid Lunds universitet i juni 2017. Avhandlingen är en gedigen och på flera punkter banbrytande analys av hur armenierna bevarat och använt minnet av det folkmord som drabbade dem i det osmanska riket under första världskriget.

Efter en kort introduktion (s. 1–9) följer ett teoretiskt kapitel (s. 10–64) där författaren behandlar olika aspekter av historiskt minne och minnespolitik. Han diskuterar också försoning, ett centralt begrepp i samband med bearbetningen av våldsamma traumatiska händelser. I detta sammanhang talar han om hur försoning (*reconciliation*) består av en treenighet av erkännande (*recognition*), ansvar (*responsibility*) och gottgörelse (*reparation*). Ett ämne som han återkommer till i kapitlet är skillnaden mellan hur Tyskland och Turkiet hanterat sitt förflutna. Medan den tyska staten på olika sätt tagit ansvar för nazismens förbrytelser och betalat stora summor i skadestånd till överlevande och deras anhöriga har den turkiska staten konsekvent förnekat att armenier och andra kristna folkgrupper skulle ha varit offer för av staten organiserade och planerade massmord.

Avhandlingen handlar alltså inte om folkmordet i sig utan om hur det behandlats och vilken ställning det haft i det armeniska kollektiva minnet. De empiriska kapitlen är kronologiska. Det första (s. 65–116), ”The Armenian question between history and politics”, behandlar tiden från 1878 till 1972. År 1878 blev den armeniska frågan en del av stormaktspolitiken i och med San Stefanoavtalet. Då det omförhandlades till Berlinavtalet samma år ingrep britterna och såg till att Turkiet inte pressades för hårt när det gällde armeniernas situation. På samma sätt agerade britterna efter första världskriget så att Armenien övergavs. Sèvresavtalet från 1920, som talade

om ett självständigt Armenien i en stor del av det historiska Armenien (dagens östra Turkiet), omförhandlades i Lausanneavtalet 1923 där Armenien inte överhuvudtaget nämns. Varken britterna eller amerikanerna brydde sig särskilt mycket om armenierna utan prioriterade kommersiella relationer till det nya Turkiet. Efter en kort tid (1918–20) av självständighet hade Armenien, det vill säga vad som historiskt utgör Öst-Armenien, sovjetiserats. Avedian visar i avhandlingen att den stora tragedin för den armeniska diasporan under lång tid inte var folkmordet, utan förlusten av självständigheten och sveket mot armenierna efter världskriget.

Vändningen kom i och med 50-årsminnet av folkmordet. I Sovjet-Armenien hade ledningen planerat för en del evenemang, men dessa var inte öppna för allmänheten och hade dessutom inte fokus på själva folkmordet utan på Sovjet-Ryssland som räddare av det armeniska folket. Den 24 april 1965 samlades därför tiotusentals armenier, huvudsakligen ungdomar, till en spontan manifestation riktad mot eliten och med krav om återbördande av förlorat territorium. Denna för sovjetiska förhållanden fullständigt unika folkliga manifestation lyfte med en gång upp folkmordsfrågan på agendan och den sovjetarmeniska ledningen var mottaglig: den skickade ett memorandum till Moskva med territoriella krav på Azerbajdzjan och Turkiet och två år senare invigdes det imponerande folkmordsmonumentet Tsitsernakaberd i Jerevan.

I följande kapitel (s. 117–209), ”The rediscovery of the suppressed genocide”, analyserar Avedian perioden 1973–87. Den karaktäriseras av att frågan om det armeniska folkmordet får alltmer internationell uppmärksamhet delvis på grund av den terrorkampanj som den armeniska organisationen ASALA ägnade sig åt. ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) grundades av libanesiska armenier med palestinsk hjälp och gruppen dödade 46 personer, huvudsakligen turkiska diplomater, i en rad spektakulära terrordåd i Frankrike, Österrike, Spanien och andra länder. Den första attacken inom denna *térrorisme publicitaire* gjordes dock innan ASALA fanns: 1973 mördade den 78-årige Gourgen Yanikian, ögonvittne till folkmordet, två turkiska diplomater i Kalifornien. Denna terror fördömdes officiellt av armeniska organisationer, men hade många armeniers stöd eftersom den onekligen fungerade: den armeniska frågan blev åter aktuell i internationell politik.

Det armeniska folkmordet kom nu att debatteras i olika internationella fora. Det var alltid kontroversiellt eftersom den turkiska staten, med visst stöd av andra, agerade för att folkmordet skulle ignoreras. Med en FN-rapport av Nicodème Rughashyankiko hade Turkiet framgång. Rapporten gällde frågan om folkmord i allmänhet, men den första versionen innehöll också en kort historisk översikt där folkmordet på armenierna omnämndes. Efter långa diskussioner vid olika möten togs detta avsnitt bort

i den slutliga rapporten. En uppföljande rapport, utarbetad av Benjamin Whitaker, blev också föremål för omfattande debatt men innehöll en hänvisning till det armeniska folk mordet. Rapporten godkändes i det berörda FN-organet men sändes aldrig vidare till överordnade organ utan lades på hyllan.

Också inom forskningen gjorde folk mordet en omdebatterad entré. Den israeliske folk mordsforskaren Israel Charny arrangerade 1982 en stor konferens om folk mord i Tel Aviv. Efter hårda påtryckningar från den israeliska staten och judiska organisationer i USA drog sig flera av föreläsarna ur konferensen. Israel ville inte riskera sina relationer till Turkiet. Konferensen hölls i varje fall, det armeniska folk mordet hade en framskjutet plats på den men händelsen innebar också att den turkiska taktiken ändrades: från att tidigare ha försökt tiga ihjäl frågan gick den turkiska staten nu över till direkta påtryckningar och hot. Ett mönster som gått igen åtskilliga gånger sedan dess. Trots den turkiska kampanjen har forskningen om det armeniska folk mordet gjort stora framsteg och i dag är det efter Förintelsen det mest utforskade folk mordet.

Perioden 1973–87 kulminerade i att Europaparlamentet 1987 erkände det armeniska folk mordet. Intressant nog upphörde den armeniska terrorismen vid samma tid, något som hade olika orsaker. En orsak var antagligen att terroristerna insåg att de uppnått vad de eftersträvat, att lyfta upp frågan på den politiska dagordningen.

Det sista empiriska kapitlet (s. 210–261), ”Memory, history and justice: Towards reconciliation”, täcker perioden från 1988 till 2015, det vill säga året för hundraårsminnet av folk mordet. Perioden inleds med den så kallade Karabachrörelsen, vars syfte var att ansluta området Nagorno-Karabach till Armenien. De politiska omvälvningarna ledde till att Armenien blev självständigt 1991 och krig om Karabach utbröt med Azerbajdzjan. I detta sammanhang aktualiserades folk mordet: azeriska övergrepp på civila upplevdes som att 1915 hade återkommit. Att Armenien segrade i kriget skapade en stark känsla av revansch.

Trots de stärkta politiska positionerna och den ökade självkänslan gick den unga armeniska republiken in för en pragmatisk hållning i folk mordsfrågan. Man försökte skapa normala relationer till Turkiet enligt principen ”relationer utan förhandsvillkor” och landets första president, Levon Ter-Petrosian, förklarade att folk mordet var en historisk och moralisk fråga, inte en politisk. Trots vissa hoppgivande tecken misslyckades detta: som ett resultat av Karabachkriget bröt Turkiet relationerna 1993. Att den armeniska regeringen tonade ner folk mordsfrågan hade mött stark kritik i den armeniska diasporan och följande president, Robert Kotjarjan, ändrade den officiella linjen vilket förbättrade relationerna mellan republiken och diasporan.

Försöken till försoning mellan Armenien och Turkiet upphörde dock inte. Mellan 2000 och 2004 verkade Turkish-Armenian Reconciliation Commission (TARC) på initiativ av det amerikanska utrikesministeriet. Kommissionen hade föga framgång men ihågkoms för att ha beställt en utredning av International Center for Transitional Justice (ICTJ). Den kom till att folkmordskonventionen inte retroaktivt kan appliceras på händelserna 1915, men att man historiskt kan beskriva dessa som att de uppfyller de kriterier för folkmord som ingår i konventionen. År 2009 gjordes ett nytt försök till försoning i och med att man med schweizisk hjälp utarbetade protokoll för försoning mellan länderna. Också denna gång kom folkmordsfrågan snart att överskugga det hela. Den armeniska diasporan misstänkte att Jerevan var beredd att kompromissa om folkmordet för en normalisering av relationerna till Turkiet. Vid bägge dessa officiella försök till försoning har man försökt hålla folkmordsfrågan borta för att i stället skapa större förtroende och möjligheter till samarbete när det till exempel gäller ekonomi. Ingendera gången har det lyckats: processen har stupat på folkmords- och Karabachfrågan.

Avhandlingen avslutas med ett konkluderande kapitel (s. 262–270), bibliografi (s. 271–299) och index (s. 300–304).

Knowledge and Acknowledgement är en utmärkt beskrivning och analys av armenisk minnespolitik gällande folkmordet. Avhandlingen ger en god översikt över hur det förträngda folkmordet genom en mobilisering av vanligt folk lyftes upp på den politiska agendan och blev föremål för omfattande forskning. För den som vill förstå folkmordsfrågans bestående betydelse är detta en bok man inte får missa. Intressant läsning är den därutöver för alla som är intresserade av minnespolitik.

Svante Lundgren